

Bihari Péter: A 20. század két világháborújának fő következményei¹

Úgy látszik, a történészek és a nagyközönség érdeklődése nem lankad az első és a második világháború iránt. Ehhez képest meglepő, hogy a kettő alapos, módszeres összehasonlítására eddig nemigen történtek kísérletek. A brit Tony Judt egy helyen így fogalmazta meg a folytonosságot és a különbséget 2005-ös nagy Európa-szintézisében: *„Az első világháború lerombolta a régi Európát, a második világháború pedig megteremtette egy új Európa feltételeit”*. (Postwar) Ez azonban inkább csak futó megjegyzés. Hajlamos vagyok egyetérteni azokkal, akik a két totális háborút egyetlen folyamatnak, Európa „modern harmincéves háborújának” vagy „Európa polgárháborújának” látják, most azonban az a feladatom, hogy a kettő eltérő következményeit próbáljam számba venni.

A döntő különbség természetesen az (túl keveset gondolunk rá), hogy az elsőt követte a második, a másodikat viszont nem követte harmadik – hanem létrejött az Európai Gazdasági Közösség, majd az Európai Unió. Fő célja az újabb háborúk megakadályozása volt, amelyet sikerrel teljesített. Lépünk azonban ennél tovább! Már az elnevezések is árulkodók: 1918–1919-et leggyakrabban az „összeomlás” és „forradalmak” címkékkel látjuk el (főleg a vesztesek esetében), míg 1945-tel kapcsolatban a „felszabadulás”, az „újrakezdés”, esetleg (a németek) a „nulla óra” fordulatokat használják – joggal. Az első világháború utáni évtized meghatározó vonása az erőtlenség és bizonytalanság volt. Négy birodalom múlt ki, s ezzel Európa keleti fele radikálisan átalakult. Nem úgy, ahogy az 1917–1918-as utópiák – Wilsoné vagy Leniné – ígérték, hanem a nemzetállamok és a felfokozott nacionalizmus jegyében. Ezt szentesítette a versailles-i békerendszer is. Az első világháború egyszerűen nem ért véget: 1918 és 1922 között utóháborúk sorát vívták Európában és a Közel-Keleten – egyedül az újjászületett Lengyelország hatot, szinte összes szomszédjával, de fontos említeni a görög–török háborút, illetve a magyar–román és a magyar–cseh háborút is. Az európai helyzet csak 1923 után nyugodott meg (gondoljunk a Ruhr-vidék francia megszállásra!); Churchill szemléletes kifejezésével: az óriások háborúját felváltották a törpék háborúi. Majd 1945 tavaszán minden európai háború véget ért; a teljes kimerültség állapotában, a romok között

---

¹ A Történelemtanárok (31.) Országos Konferenciáján elhangzott előadás írásos változata.

nem lehettek utóháborúk, bár tudjuk: Lengyelországban és egyes balti államokban a helyi fegyveresek éveken át gerillaháborút vívtak a megszálló szovjet hadsereg ellen.

Itt kell, hogy számba vegyük az egyes országokon belül vívott polgárháborúkat, belháborúkat, éles konfliktusokat, ugyancsak nagyjából 1918 és 1923 között: Írországból, Szovjet-Oroszországból, Finnországból, Németországból, Bulgáriából, Olaszországból, Magyarországon (vörös-, majd fehérterror) és Spanyolországban. (Ez utóbbi nem mérhető a többihez; 1919-ben Barcelonában tört ki sztrájkmozgalom, amelyet levertek, ám hatására a spanyol kormány kötelezővé tette a nyolcórás munkanapot, talán egész Európában először.) 1945 után ugyanakkor egyetlen komoly konfliktust emlegetünk, az 1945–1949 között lezajlott görög polgárháborút, amely a királysági győzelemmel, a kommunisták vereségével ért véget. Igaz, 1945-ben, a felszabadulás után több, addig nácik által megszállt országban széleskörű megtorlások voltak a – valódi és vélt – kollaboránsokkal, sőt olykor általában az „úri” csoportokkal szemben (Franciaországban, Olaszországban stb.).

Tévedés azt gondolni (pedig többnyire úgy tanítjuk), hogy előbb jött egy „forradalmi hullám” 1917–1919-ben, majd utána egy „ellenforradalmi hullám”, 1919–1923 között. Talán Szovjet-Oroszországban valóban így volt, de Európában nem: a két hullám szinte együtt jelentkezett, hatott egymásra, egyik a másikat erősítette. Közismert, hogy a Magyar Tanácsköztársaságot 1919. március 21-én kiáltották ki Budapesten – talán kevésbé, hogy az olasz harci fasiszták országos szövetsége 1919. március 23-án jött létre Milánóban, a német náci párt elődje, a DAP pedig már 1919 januárjában megalakult Münchenben (tucatnyi másik „völkisch” pártocskával együtt). Maga Mussolini 1939. március 23-án nagy beszédben méltatta a húsz évvel azelőtti események jelentőségét: *„1919. március 23-án felemeltük a fasiszta forradalom fekete lobogóját, Európa megújulásának előjelét. A lövészárkok veteránjai és fiatal férfiak gyülekeztek e zászló köré, megalakították osztagaikat a gyáva kormányokkal és a végzetes keleti ideológiákkal szemben, hogy felszabadítsák az embereket 1789 átkos befolyása alól. Ezer és ezer bajtársunk esett el hősi harcban e zászló körül – igazi római hősként – Itália utcáin és terein, Afrikában és Spanyolországban. Emlékük élő és mindig jelen van a szívünkben. Egyesek talán már elfelejtették a háború utáni évek megpróbáltatásait [egy hang a tömegeből: 'Senki!'], de a mi osztagaink [squadristi] nem felejtettek és nem felejtettek [a tömegeből: 'soha!'].”*

Harry Kessler gróf pedig ezt rögzítette naplójában, 1922. 10. 29-én, a fasiszták „római menetelésének” hírére: *„A fasiszták puccsot hajtottak végre Olaszországban, és*

megragadták a hatalmat. Ha meg is tudják tartani, az kiszámíthatatlan következményekkel járó történelmi esemény lesz, nem csak Olaszország, de egész Európa számára. Ez az ellenforradalom győzelmes menetelésének első lépése. [...] Mussolini puccsát bizonyos értelemben Lenin 1917. októberi puccsához lehet hasonlítani, mint annak az antitéziséét. S valószínűleg újabb zűrzavarok és háborúk korszakának bevezetője lesz Európában.”

A háborúk és belháborúk kísérőjeként 1914 és 1945 között virágzott a (radikális) nacionalizmus és a militarizmus, továbbá a fajelméletek különféle formái, s ez az ideológiai-politikai elegy mindenfajta konszolidációt megakadályozott. Egy világháborúval később, 1945-ben azonban szinte egy csapásra eltűntek, hogy majd lassan átadják helyüket a közös európai értékek keresésének. (Érdekesség: az Uppsalai Egyetem Fajhigiéniai Intézetét 1921-ben nyitották, és csak 55 év múlva, 1976-ban zárták be – Svédország semleges volt a két világháborúban...)

Vessünk egy pillantást Németországra, amely mégiscsak kulcs-ország: milyen témák kerültek elő, mint a legfontosabbak, öt évvel az egyik és a másik világháborút követően. 1923-ban az alábbiak: Ruhr-megszállás (ellenállás, sztrájkok), hiperinfláció, kormányválságok, kommunista felkelések, egy önálló Rajnai Köztársaság ötlete, végül novemberben a Hitler-féle puccs Münchenben. Ezzel szemben 1950-ben, az új – tegyük hozzá, jórészt még romokban heverő – (Nyugat-)Németországban az újságok a vásárlási lázról, a porszívó elterjedéséről, a nylonharisnyáról, Dr. Adenauerről, a rock and roll-ról és a boogie-woogie-ről, az ARD-tévéadó elindulásáról, az Európa Tanácsról és Montánunióról írtak. Az élelmiszerjegyeket 1950 nyarán végleg eltörölték, miközben a győztes Nagy-Britanniában erre 1954 végéig kellett várni.

A különbségek okait kutatva meghatározó az Egyesült Államok szerepe. 1919-ben hazament a csalódott Wilson elnök, hazatértek az amerikai katonák, s azzal hagyták ott Európát, hogy vívja az öreg kontinens nélkülük az ostoba csatáit, ők nem fognak beavatkozni, csak a háborús hiteleket kérik vissza, hiánytalanul. Nem is lehetne nagyobb az eltérés 1945-höz képest: Truman elnök persze hazatért (immár az atombomba birtokában), de az amerikai katonák egy része Európában maradt, majd 1947-re a Truman-elv után megszületett a Marshall-terv a kontinens gazdasági talpra állítására. Az amerikai vezetés 1945 után eldöntötte: nem hagyja magára Európát, illetve annak nyugati felét a Szovjetunióval szemben. Előbb létrehozta a Világbankot és a Nemzetközi Valutaalapot, majd meghirdette a Marshall-tervet, amely nélkül nem lehetett volna gyors gazdasági növekedés,

sem az abból következő politikai stabilitás. Végül, 1949-ben a NATO-t. Mindennek ára Európa tartós kettéosztása lett, hidegháborúval, vasfüggönnyel, berlini fallal. Míg Európa szerencsés nyugati fele élvezte a prosperitás 25–30 éven át tartó aranykorát, kiépítve jóléti társadalmait, addig kevésbé szerencsés keleti fele a szocializmus építésével volt elfoglalva. 1919-ben az USA nem tartott Európától, 1945–1947-ben azonban nagyon is félt Sztálintól és a kommunizmus terjedésétől. S ami talán a legfontosabb: az USA minden lényeges gazdasági lépését és követelését összekötötte azzal az igénnyel, hogy az európai államok hangolják össze gazdaságukat és politikájukat, kifejezetten ösztönözte, olykor feltételül szabta az integráció erősítését – röviden: egy, az USA-val baráti viszonyban lévő európai unió érdekében dolgozott.

Említettük, hogy az első világháború utáni évek háborús és polgárháborús viszonyai közepette a bal- és jobboldali tábor engesztelhetetlenül szemben állt egymással. 1918–1919-ben két nagy kérdést tettek fel: ki felelős a háborúért? illetve (a veszteseknél): ki felelős a vereségért? Az ezekre adott válaszok tovább polarizálták a politikai mezőt, tovább élezték a két tábor ellentéteit. A háborúért a jobboldal mindenütt a háborús ellenfelet (esetleg a zsidókat, szabadkőműveseket stb.) okolta, míg a baloldal a nagytőkéseket és az uralkodó köröket, továbbá az imperialista-fegyverkező politikát. A vereségért a baloldal a hadvezetést, a jobboldal a hátországban megbújó árulókat okolta, akik „tört döftek” a hőiesen küzdő katonák hátába. (A „tördöfés” persze Németországban lett meghatározó, de Ausztriában és Magyarországon is létezett.) Ilyen ideológiai feltételek mellett tehát a vesztes országokban a szélsőjobb és a hagyományos jobboldal együtt lépett fel a baloldallal és a demokráciával szemben, illetve a revízióért: e szövetség nélkül a faszizmus / nácizmus sikertelenségre lett volna ítélve. Az említett német „tördöfés-legenda”, a nacionalista tábor háborús alaphazugsága lett, amely mintegy „közös nevezőként” a baloldal elleni harc és a revízió jegyében egyesítette a jobboldali irányzatokat.

Talán mondani sem kell, hogy a tördöfés és a hozzá hasonló mítoszok 1945-ben eltűntek, többé elő sem vették őket a naftalinból. A háború utáni években erőteljes balratolódás tapasztalható, de a cél mindenütt inkább a demokrácia kiteljesítése és a jóléti társadalom megteremtése volt, nem pedig a bolsevizmus (főleg nem annak sztálini változata). Európa nyugati felén feltámadt a keresztény-konzervatív jobboldal, sőt legkiemelkedőbb képviselői – Schuman, De Gasperi, Adenauer, Spaak – jelentősen hozzájárultak a Közös Piac (Európai Unió) megteremtéséhez. Lehetséges alternatívaként

megerősödött a mérsékelt baloldal, a szociáldemokrácia is, amely sehol sem működött együtt a kommunistákkal. A fasizmus és a náciizmus totális veresége egyszersemind a militarizmus, a fajelmélet és a radikális nacionalizmus történelmi vereségét jelentette. (Amit jelképesen beteljesítettek a háborús bűnösök elleni perek – ilyenek nem fordultak elő 1918 után.) Kialakulóban volt az a politikai közép, amelyre mérsékelt-demokratikus politikát lehetett építeni; a rettenetesen legyengült, ugyanakkor egyrészt a gyarmati problémáktól, másrészt a kisebbségi kérdésektől így-úgy „megszabaduló” Európa az újjáépítésre, a gazdasági talpra állásra, majd az együttműködés elmélyítésére koncentrálhatott.

Mindeddig a különbségekre koncentráltunk, azonban legalább egyetlen területen mégis fel lehetett mutatni komoly kontinuitást a két világháború egész időszakában. Legalábbis a francia Thomas Piketty világhírűvé lett könyve (*A tőke a huszadik században*) éppen ezt tette: a társadalmi egyenlőtlenség mérséklését szerinte döntően a XX. század két totális háborúja eredményezte. A totális háborúban nemcsak a termelés fokozása, de a háború hatásainak az enyhítése sem lehetséges erőteljes állami beavatkozás nélkül. Olyan szociális rendszert kellett kialakítani – első alkalommal szinte a semmiből –, amely a szegényeket nem hagyja leszakadni, sőt lehetőleg elfogadható nívón tartja az életszínvonalukat, ami nyilván csak a legmódosabbak addig elképzelhetetlen megadóztatásával vált lehetővé. Az adókulcsok emelése az első világháború egyik következménye, amivel megkezdődött a vagyonok kiegyenlítődének példátlan folyamata szerte Európában. Ez Piketty 2015-ös könyvének fontos alapgondolata. A szerző a vagyoni egyenlőtlenségeket kutatva nem győzi hangsúlyozni a két világháború rendkívüli hatását: *„a jövedelmi egyenlőtlenségek erőteljes csökkenése, amely 1914 és 1945 között csaknem minden fejlett országban bekövetkezett, mindenekelőtt a világháborúk és az ezekből adódó durva gazdasági és politikai sokkhatások következménye”*. Vagy máshol: *„Az egyenlőtlenségek csökkenése a legtöbb fejlett országban 1900 és 1950 között mindenekelőtt a háborúk és az általuk okozott megrázkódtatás miatt bevezetett közpolitikai intézkedések hatására következett be”*. Piketty adatai szerint elsősorban az öröklött vagyonok és járadékok csökkentek: *„Az 1910 és 1950 közötti időszakban aztán az öröklött vagyon áram [flow] látványosan lecsökkent, [...] az öröklött vagyon áramban bekövetkezett visszaesés – ami az 1914 és 1945 közötti időszak sokkjainak a következménye – majdnem kétszer olyan nagy volt, mint a magánvagyonokban általában megfigyelhető csökkenés.”* Ebből következik – fejtegeti –, hogy a vagyonok mintegy

„megifjodtak”, mert először fordult elő, hogy a fiatalabb nemzedékek nagyobb vagyona tehettek szert, mint a beérkezett öregek (az ötven-, illetve a nyolcvanévesekről van szó).

Végső soron – írta Piketty, s ez az utolsó idézetünk tőle – *„az 1914–18-as világegés által előidézett gazdasági és politikai válság [...] történelmi távlatból, vagyis a jelenlegi helyzetből visszatekintve az egyetlen erő az ipari forradalom óta, amely képes volt az egyenlőtlenségeket mérsékelni”*. Könyve éppen a jövedelmi olló ma újból tapasztalható kinyílásáról (okairól, hatásairól) szól, és a két világháború korát visszatérően mint különleges, abnormális időszakot emeli ki, sokkhatást vagy megrázkódtatást említ – vagyis a 20. század második felének „emberarcú” kapitalizmusa és jóléti társadalma szerinte elképzelhetetlen lenne a háborúk nélkül. Ennek hanyatlása, illetve az egyenlőtlenségek felerősödése ezért – paradox módon – a mai hosszú békekorszaknak tulajdonítható.

Piketty számait nehéz lenne cáfolni, esetünkben végkövetkeztetését sem: a jóléti intézkedéseket és a magas adókat a két világháború között nem lehetett teljesen visszavenni, a második világháború idején kialakult a jóléti társadalmak átfogó programja (a brit Beveridge-terv 1942-ben minden polgárnak átfogó gondoskodást ígért „a bölcsőtől a sírig”), mindezt kiteljesítette az 1945 után kezdődő évtizedek példátlan fellendülése. Nyugat-Európa bal- és jobboldali kormányai szinte egyformán az egyenlőtlenségek mérséklésének nagyszabású programját akarták megvalósítani, jórészt sikerrel. Elmondható, hogy mindkét háborúnak döntő szerepe volt a modern „tömegtársadalmak” létrejöttében.

Azért nekünk, magyaroknak fontos hozzáfűzni, hogy az I. világháborúnak ez a nivelláló hatása valójában a minden szempontból erősebb és teherbíróbb brit és francia társadalmak esetében észlelhető. A központi hatalmak veresége többek között éppen azzal magyarázható, hogy az antant-blokád közepette képtelenek voltak enyhíteni a hosszú háború okozta feszültségeket és egyenlőtlenségeket. Míg a briteknél a nivellálás azzal járt, hogy az alsó rétegeket sikerült némileg feljebb emelni, de a középosztály alig süllyedt lejjebb, addig pl. Magyarországon az általános lecsúszás legnagyobb mértékben a középosztályt érintette, amely valósággal megroppant a háború következtében. (Hasonló folyamatok mentek végbe Ausztriában és Németországban is.)

Végül, mintegy tanulságként legyen elég annyi, hogy „Európának” a jelek szerint két világháború kellett ahhoz, hogy ráébredjen: máshol érdemes keresni a boldogulás útját. De ne felejtsük el, hogy a vallásháborúk kora mintegy száz éven át tartott, csak a harmincéves háború után szűnt meg a vallásos hit, mint a nemzetközi politikát alakító tényező.

Végül egy hosszabb kitérő: a „tördöfés-mítosz nyomában...

A német jobboldal nem akarta elismerni a háborús vereséget, kialakította a hazug tördöfés-mítoszt vagy tördöfés-legendát (*Dolchstoss*), amely esélyt kínált a kialakuló demokrácia lerombolására és a jobboldal összefogására, de remek talajt biztosított az új háború előkészítésére is. A mítoszgyártást von Seeckt tábornok kezdte, még 1917-ben, amikor egy magánlevében azt kérdezte: „Hogyan harcolhatnánk tovább”, ha egyszer „a hátország hátba döfött bennünket?” Majd Max Bauer ezredes, Ludendorff tábornok jobbkeze 1918 nyarán arról írt, hogy a háborút csak akkor lehet megnyerni, ha a hadsereg támogatást kap a hátországtól, és nem hátba döfést. Maga Ludendorff 1918 őszén felszólította II. Vilmos császárt, hogy „azokat a köröket hívja most kormányra, melyeknek elsősorban köszönhetjük, hogy idáig jutottunk”, és „ők egyék meg a levest, amelyet nekünk készítettek”. Karl von Einem tábornok, a német 3. hadsereg parancsnoka a fegyverszünet napján így fordult katonáihoz: „A harc véget ért. Le nem győzve fejezitek be a háborút az ellenség földjén”. Von Mackensen tábornagy az oksági sorrendet megfordítva német forradalmat okolta a vereségért: *„Nem az antant csapatai győztek le minket, hanem Németország legálnokebb ellensége, a saját népe idézte elő az összeomlást. [...] A porosz militarizmus felemelte, a szociáldemokrata 'szabadság' tönkretette népünket.”* Az árulókat, felforgatókat egyre határozottabban a baloldallal, a szocialistákkal, demokratákkal, liberálisokkal, nyugatbarátokkal és a zsidókkal azonosították. A tördöfés-mítoszt sajátos módon még a szociáldemokrata Ebert kancellár is felerősítette, amikor 1918 végén Berlinben azzal fogadta a hazatérő csapatokat: *„Nem az ellenség kerekedett felül rajtatok...”*

Végül, egy évvel a vereséget követően megszólalt maga a főszereplő, von Hindenburg tábornagy is, aki az összeomlás okait vizsgáló parlamenti bizottság előtt nyilatkozott. *„Dacára a csapatok és a vezetés hallatlan igénybevételének, dacára az ellenség számszerű fölényének, sikeresen fejezhettük volna be az egyenlőtlen küzdelmet, amennyiben a hadsereg és a hátország egységesen, szorosra zárt sorokkal szállt volna harcba. [...] De ebben az időszakban már folyt a hadseregnek és a flottának az a titkos és tervszerű bomlasztása, amely a békeidők hasonló tevékenységének folytatása volt. [...] A parancsnokok utasításait már nem lehetett végrehajtani. A fegyelem és az ítélkezés szigorítására vonatkozó ismételt javaslatainkat nem fogadták el. Ezért hadműveleteink szükségszerűen kudarcokkal jártak, s így az összeomlás elkerülhetetlenné vált; a forradalom csak a zárókövet jelentette. Joggal mondta egy angol tábornok: 'A német hadsereget hátulról döfték le'. A hadsereg egészséges*

magját nem érheti szemrehányás. Teljesítménye éppoly bámulatos volt, mint a tisztikaré. Világosan kimutattuk tehát, hogy a felelősség kit illet. Ha további bizonyítékra volna szükség, akkor az ott rejlik az angol tábornok [állítólag Sir Frederick Maurice] idézett megállapításában és győztes ellenségeinknek győzelmük feletti ámulatában.”

Mint minden hatásos modern mítosznak, a „tördöfésnek” is megvolt a reális magva, amennyiben a fegyverszünethez vezető összeomlás hirtelen következett be, az antant seregei még nem érték el Németország területét, ezért a vereség magyarázata sem lehetett magától értetődő. Átala a tábornokok fenntarthatták saját tévedhetetlenségük és legyőzhetetlenségük mítoszát, később pedig fegyverként használhatták a gyűlölt weimari demokrácia elleni harcukban. Legalább ilyen hatásosnak bizonyult a revízió szolgálatában, hiszen ha a bukás belső árulók miatt következett be, akkor érdemes újra próbálkozni a visszavágással, a revánssal. Az 1920-as években már plakátokon, választási jelszavakban is ott szerepelt a „tördöfés”; később a nácik is sűrűn alkalmazták a baloldal és a köztársaság elleni küzdelemben, sőt a II. világháború alatt ismét elővették – figyelmeztetésül a belső ellenség ellen. Maga Hitler is hangsúlyosan említette a *Mein Kampf*-ban: *„Hát ezért haltak meg 1914 augusztusának és szeptemberének katonái? [...] hogy néhány szánalmas gazember hazánkra tehesse kezét?”*

Napjaink történészei szerint *„Akár Hamlet szelleme vagy egy visszatérő rémálom, a vereség megjelenik, mint egy kísértet, majd idővel újra és újra visszatér”*. Azonban hozzáfűzik: *„Valóban volt tördöfés, Ludendorff tartotta a tört, elárulva nemcsak a katonákat, akiknek parancsolt, hanem a családokat is, akiknek évekig mindent el kellett viselniük – s végül is miért?”*